

بررسی تطبیقی مهرهای دوره صفویه و قاجاریه ایران در موزه بریتانیا

مهردادخت ضیاءپور^۱، علی اصغر کلانتر^{۲*}

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته صنایع دستی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

۲- استادیار گروه پژوهش هنر و صنایع دستی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.

خلاصه

در طول تاریخ از مهرها برای ثبت مالکیت و اعتبار بخشیدن به اسناد، فرامین، نامه‌ها و کالاها استفاده شده است. در عصر صفوی و قاجار همزمان با تغییراتی که در فضای سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و هنری کشور رخ داد، استفاده از مهرهایی با مضامین مذهبی شیعی، خوشنویسی، تزئینات و ترکیببندی بدیع و حکاکایهای ماهرانه گسترش یافت. موزه بریتانیا، اولین موزه عمومی ملی جهان است که در آنها نمونه‌هایی از آثار مهرهای دوره‌های صفویه و قاجار وجود دارد. در این موزه ۵۲ مهر به صورت آنلاین قابل دسترسی می‌باشد و مورد بررسی قرار گرفته است جامعه آماری این پژوهش مهرهای دوره‌های حکومتی صفویه و قاجاریه در موزه بریتانیا است و تمام نمونه‌های موجود، مورد بررسی قرار گرفته‌اند. هدف پژوهش شناخت نوع نقوش، خطوط و شکل‌های بکار رفته در نمونه‌ها است. داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای گردآوری شده است. سوال پژوهش این بوده که بر اساس نمونه‌های مورد بررسی، محتوای فرمی و مضمونی مهرها در گذر از دوره صفویه به قاجار چه تغییراتی داشته است؟ در راستای یافتن پاسخ، ابتدا ویژگی‌های مهرها بررسی و نقوش آنها در انواع انسانی، حیوانی، گیاهی و مضامین قرآنی تقسیم شده است و سپس مهرهای دوره صفوی و قاجار از لحاظ محتوا و فرم ظاهری مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

کلمات کلیدی: هنر قاجار، هنر صفوی، موزه بریتانیا، مهر.

۱. مقدمه

مهرها از قدیمی‌ترین آثار بدست آمده در ایران هستند. انسان اولیه پیش از اختراع خط، برای نشان دادن مالکیت خود بر اشیاء به ساختن مهر فکر کرده است. کنده کاری بر جای مانده از دوران پیش از تاریخ بر بدنه‌ی صخره‌ها و دیوار غارها، اولین نشانه‌هاست که پیشینیان از خود به یادگار گذاشته‌اند. این اشیاء کوچک در دوران پیش از اسلام دارای نقوش انسانی،

* نویسنده مسئول

ایمیل: a.kalantar@umz.ac.ir

گیاهی، حیوانی و خط بودند. بعد از اسلام با تغییر نقش بر روی مهرها، کارکرد آنها همچنان ادامه داشته است. گروه مختلف جامعه بنا بر موقعیت اجتماعی و سیاسی از مهرهای خاصی استفاده می‌کردند. اغلب این مهرها در پای اسناد، قراردادهای مهم تجاری و سیاسی استفاده می‌شده است.

موزه بریتانیا اولین موزه عمومی ملی جهان است که در سال ۱۷۵۳ میلادی تاسیس شد و درهای خود را در سال ۱۷۵۹ میلادی به روی بازدید کنندگان گشود. این مرکز به عنوان اولین موزه ملی جهان تمامی حیطه های دانش بشری را پوشش می‌داد. در حال حاضر این موزه هر ساله بر اساس آمارهای این مرکز، پذیرای بیش از شش میلیون بازدید کننده داخلی و بین المللی است. در این موزه مجموعه ای از آثار مختلف جهان نگهداری می‌شود که یکی از آثار ارزشمندی که در این موزه است، مجموعه ای از مهرهای دوره قاجاریه و صفویه ایران می‌باشد که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته است.

مسئله پژوهش این بوده که بر اساس نمونه‌های مورد بررسی، محتوای فرمی و مضمونی مهرها در گذر از دوره صفویه به قاجار چه تغییراتی داشته است؟

۲. روش پژوهش

این تحقیق از نظر روش توصیفی - تطبیقی است و داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، دریافت از پایگاه‌های اینترنتی علمی و مراجعه به وبسایت موزه بریتانیا بدست آمده اند.

در موزه بریتانیا ۳۱ مهر از دوره قاجار و ۲۱ مهر از دوره صفویه وجود دارد که به صورت آنلاین قابل دسترسی است پس از جست و جو درباره مهرهای قاجار و صفوی در سایت موزه بریتانیا، نمونه‌هایی از مهرهایی که دارای نقوش و خطوط قابل تطبیق هستند انتخاب شده و مورد بررسی قرار گرفته اند. مهرهای صفوی و قاجار از سنگ‌ها و فلزاتی از جنس کارنلین، سنگ خون، برنج، نقره و فیروزه ساخته شده اند. در آن دوران مهرها به روش حکاکی و با خطوط نستعلیق، شکسته نستعلیق و ثلث کار شده و اکثر فرم مهرها مدور و بیضی شکل می‌باشد و در مواردی از فرم چهارگوش هم استفاده شده است. مهرهای عصر صفوی همگی دست ساز بوده است اما در دوره قاجار به دلیل ارتباط آنان با اروپا نمونه‌هایی از مهرهای چاپی هم دیده می‌شود.

۳. پیشینه پژوهش

فراستی (۱۳۸۰). در مقاله ای تحت عنوان «مهرهای شاهان قاجاریه». به معرفی مهرهای دستی و چاپی شاهان، ولیعهدها و نواب سلطنت قاجاریه در هر نوع از سند از جمله فرمان، نامه، رقم و ... پرداخته است. پژوهشگر با مطالعه این مقاله به این نتیجه رسیده است که مهرهای دوره قاجار علاوه بر فرم بیضی دارای فرم‌های مختلفی بوده و این اطلاعات را در مقاله خود اضافه کرده است.

مرتضوی (۱۳۸۸). در مقاله ای تحت عنوان «بررسی طغرای فرمانهای صفوی در موزه ملی ملک». ابتدا به شرح ویژگی‌های مهرهای صفوی پرداخته، ده نوع مهر مورد استفاده در این دوره را معرفی می‌کند. انواع طغرای این دوره نیز مورد بررسی قرار گرفته است.

میرزا ابوالقاسمی و شیرازی (۱۳۸۸). در مقاله ای تحت عنوان «آداب مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی در دوره اسلامی (ایلخانان و صفویان)». انواع مهرهای دیوانی و آداب استفاده از آنها در اسناد اسلامی به ویژه در دوران ایلخانان مغول و

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

صفوی بررسی می نماید. پژوهشگر با مطالعه این مقاله اطلاعاتی درباره مهم ترین تحولات ظاهری و نوشتاری در مهر های صفوی پیدا کرده و از آن ها در مقاله خود بهره برده است.

سید رضوی (۱۳۸۹). در مقاله ای تحت عنوان «مهر شاهان صفوی (شکل، نقش و مضمون)» ضمن بررسی ویژگی های مهرهای شاهان صفوی، تلاش گردیده است که مهرها نام گذاری و در یک طبقه بندی مناسب قرار گیرند. همچنین با تحلیل شکل و کاربرد، سیر تحول و تطور مهرهای شاهان صفوی تفکیک و مشخص شده است. اما پژوهشگر با بررسی های بیشتر به این نتیجه رسیده است که شکل و ترکیب بندی نوشتار مهر های صفوی علاوه بر نشان حکومتی، افکار و عقاید آنان را نیز در بر می گیرد.

پورمند و میرزا ابوالقاسمی (۱۳۹۰). در مقاله ای تحت عنوان «بررسی شیوه های حکاکی مهرکنی در دوره قاجار». شیوه های حکاکی مهر در دوره قاجار، زیر عناوین مهرهای برنجی و مهر های عقیق مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است و پژوهشگر از مطالبی درباره تکنیک های بکار رفته در مهر دوره قاجار در مقاله خود استفاده کرده است.

مهاجر و همکاران (۱۳۹۱). در مقاله ای تحت عنوان «بررسی بصری طغرا و مهرهای سلطنتی ایران (ایلخانان - قاجار)» به تحلیل نشانه ها در طغرا و نیز در ارتباط با مهر در محور های همنشینی و جانمایی، بررسی چگونگی روابط بصری موجود، ارزش های گرافیکی و امکان استفاده از دستاوردهای هنرمندان گذشته در جهت تغییر و تحول استفاده از این خط در گرافیک امروز پرداخته شده است.

پاشایی (۱۳۹۳). در مقاله ای تحت عنوان «ظهور نقش مایه ماهی آئین مهر در مهر های دوره قاجار و فلوس های دوره صفوی و قاجار». با هدف پیدایش نماد نقشمایه ی ماهی آئین مهر در مهرها و فلوس ها به مطالعه و تحلیل می پردازد. پژوهشگر در مقاله خود علاوه بر نقش جانوری، به انواع نقوش دیگری که بر روی مهر های دوره قاجار و صفوی بکار رفته هم پرداخته است.

میرزا ابوالقاسمی (۱۳۹۴). در مقاله ای تحت عنوان «مهر انگشتر سلاطین متاخر صفوی». به بررسی مشخصات ظاهری و دیوانی مهر انگشتر سلاطین صفوی از شاه عباس اول تا سلیمان می پردازد. اما با بررسی های بیشتر پژوهشگر به این نتیجه رسیده است که در این مقاله باید از اسناد تصویری استفاده می شده است تا مفهوم بهتر به مخاطب منتقل شود. گلستان، و عطارزاده (۱۳۹۷). در مقاله ای تحت عنوان «بررسی تطبیقی شیوه های خوشنویسی در نسخ خطی شاهنامه های رشیدا و داوری». به شناخت وجوه افتراق شاهنامه های رشیدا و داوری در شیوه های کتابت و ساختار حروف و کلمات قلم نستعلیق و نیز نحوه ارتباط متن با نقش و نگاره بوده، پرداخته است. پژوهشگر اطلاعاتی درباره خط نستعلیق در دوران صفوی و قاجار در مقاله خود بکار برده است.

محمدی زاده (۱۳۹۹). در مقاله ای تحت عنوان «بررسی مهرهای زنان در دوره قاجار». با هدف معرفی نوشته های مهرهای زنان به جهت شناسایی هویت و جایگاه اجتماعی و نیز باورهای مذهبی و سیاسی آنان مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. محقق از توضیحاتی که درباره انواع مهر دوره قاجار بکار رفته است از جمله مهر هایی با سجع اسم در مقاله خود استفاده کرده است.

پاریزی (۱۳۹۶). در پایان نامه تحت عنوان «بررسی ویژگی های فنی و هنری مهرهای قلمکار عصر قاجار بر اساس نمونه های موجود در موزه های تهران». به شناسایی و ثبت مستند مهرهای موجود در موزه های تهران، طبقه بندی نقوش و مطالعه بر روی آنها می پردازد. بخشی از پایان نامه درباره نقوش گیاهی موجود بر روی مهر ها بحث کرده که پژوهشگر پس از مطالعه، از آن در مقاله خود بهره برده است.

محمدی زاده (۱۳۹۶). در پایان نامه ای تحت عنوان «بررسی مهرهای سنگی صفوی و تاثیر آن بر تراش و حکاکی سنگهای قیمتی و نیمه قیمتی». در پی یافتن تاثیر مهرهای سنگی صفوی بر تراش و حکاکی سنگهای قیمتی و نیمه

قیمتی معاصر به شیوه توصیفی - تحلیلی می باشد. پژوهشگر با مطالعه بیشتر در مقاله خود به این نتیجه رسیده است که در دوره های بعد از صفوی به ویژه قاجار حکاکی سنگ ها تکامل بیشتری یافت و به دلیل رواج صنعت چاپ ترکیب بندی های مدرنی در خوشنویسی مهر ها پدید آمد.

رحمانی (۱۳۹۹). در پایان نامه ای تحت عنوان «بررسی تاثیرگذاری آداب و رسوم درباری بر نگاره ها و فرم های مهر های سلطنتی دوره قاجار». به تاثیر آداب و رسوم درباری بر روی مهرهای دوره قاجار می پردازد.

فرزانه (۱۳۹۹). در پایان نامه ای تحت عنوان «تبیین نظام علمی استفاده از خوشنویسی در مهرهای دوره قاجار». به بررسی و شناخت چندین مهر در دوره قاجار و سپس تجزیه نوع خوشنویسی بر روی آنها پرداخته شده است. این پایان نامه در تجزیه و تحلیل خوشنویسی مهر ها در مقاله پژوهشگر به او کمک کرده است.

۴. مهر در لغت و کاربرد

در ارتباط با تعریف واژه مهر در لغتنامه عمید چنین آمده است: «مهر mohr آلتی از فلز، سنگ، عقیق، لاستیک و جز آنها که بر آن نام و عنوان کسی یا بنگاهی را وارون کنده باشند و چون بر آن مرکب و جوهر مالند و آنگاه بر کاغذ فشار دهند نام و نقش مذکور بر آن ثبت شود» (عمید، ۱۳۶۲: ۱۱۸۱). مهر افراد خاص در دوران صفوی و قاجار بیشتر از انواع عقیق ساخته می شد. عقیق نوعی کوارتز نهران بلور از خانواده ی کلسدونی است که رنگ های متنوعی دارد. رایج ترین رنگ های مورد استفاده قهوه ای، سرخ، کبود، سیاه، زرد، سفید و شیری بوده است. دلیل استفاده از عقیق در مهرها مقاومت و استحکام بالا؛ ضمن داشتن قابلیت حکاکی می باشد. مهر مردم عادی در عصر صفوی و قاجار فلزاتی مانند نقره، مس و برنج بود (توکلی بزاز، ۱۳۸۰: ۶۵). از دیدگاهی دیگر مهر اینگونه تعریف شده است: ((مهر شیئی است ساخته شده از ماده ای سخت که نقوشی فرورفته بر روی آن کنده شده اند و با فشردن مهر بر روی گل یا موم نقش برجسته ای بر روی آن باقی می ماند که به آن اثر مهر می گویند. مهر ها در واقع وسیله ای برای تضمین مالکیت و اصالت کالا ها بودند.)) (محمدزاده، ۱۳۹۶: ۱۵).

۵. مهر در دوره صفوی

در دوران صفوی به ویژه از زمان شاه عباس به بعد رونق بازرگانی سبب بهبود رشد اقتصادی و افزایش قدرت مالی دولت می گردد و به تبع آن سازمان اداری و دیوانسالاری گسترش یافته و مناصب اداری جدیدی شکل میگیرد. پیچیده تر شدن تعاملات و روابط نیازمند ایجاد مناصب مرتبط با مهنداری جهت ممهور کردن فرامین، نامه ها و اسناد و رواج مشاغل مربوط به مهرسازی می گردد. (محمدی زاده، ۱۳۹۶: ۲۵). در دوره صفوی استفاده از مهر بسیار مورد توجه بوده و همه اشخاص از افراد عادی گرفته تا صاحبان مناصب و شاهان صفوی صاحب مهرهای متعددی بودند. کاربرد آنها با هم متفاوت بود و هر یک از آنها برای مهر کردن گونه ای از فرمانها یا نامهها به کار برده می شد.

۵.۱. شیوه های مهر سازی و حکاکی آن در عصر صفوی

مهر به دست پر توان انسان از زمان های بسیار دور، در قالب یک اثر هنری ساخته شده است و نام و عنوان اشخاص مهمی چون شاهان و بزرگان اقوام مختلف، یاد می کند. شاهان صفوی، بیش از دو سده (شانزدهم تا هفدهم) دهم تا

دوازدهم) حامیانی قدرتمند برای هنر و هنرمندان ایران بوده، و اکثر رشته های صنایع دستی از جمله صنعت و هنر مهرسازی در این دوره رونق و پیشرفت قابل ملاحظه ای یافته است. (سید رضوی، ۱۳۸۹: ۱۳۰) این مهرها بر اساس جایگاه دارنده و مالک آن که شامل سلاطین، صاحب منصبان، اعیان، افراد خاص و مردم عادی می شدند، دارای ویژگی متفاوتی بودند. مهر مردم عادی فلزی ساخته می شد. سلاطین، صاحب منصبان، اعیان و اشراف و افراد خاص صفحه حکاکی شده مهرهای خود را از سنگ های قیمتی و نیمه قیمتی به ویژه عقیق؛ و دسته یا رکاب آن را اکثرا از فلز می ساختند. بر روی مهر مردم عادی که معمولا از فلزاتی چون مس و برنج و گاهی نقره ساخته می شد، اغلب فقط نام مالک آن حک می شد؛ اما در بعضی موارد علاوه بر درج نام دارنده، نام پدر و گاهی تصویر گیاهی، جانوری و یا آرایه های تزئینی دیگری استفاده شده استیک مهر ساز باید به این فنون آگاهی داشته باشد: ۱- خوشنویسی و ترکیب ۲- سجع نگاری ۳- حکاکی. (محمدی زاده، ۱۳۹۶: ۲۷).

به طور خلاصه بارزترین ویژگی های مهرهای عصر صفوی از این قرارند: ۱- درج تاریخ ساخت مهر ۲- رواج یافتن خط نستعلیق در مهرها ۳- مضمون مذهبی و شیعی در مهرها ۵- استفاده از ختایی جهت تزئین مهرها (فاضلی، ۱۳۸۹: ۳۰).

۶. مهر در دوره قاجار

مهرگنی و حکاکی در دوره قاجار از رونق نسبی برخوردار بود. این رونق به واسطه اعتبارمندی حقیقی و حقوقی طبقه متوسط جامعه در امور استادی و دیوانی بوده است. حرفه حکاکی از زمره اصناف میان دست جامعه ی پیشه ور در دوره قاجار به شمار می آید. بخش مهمی از ساختار و ساختمان یک مهر همچون سجع نگاری، خوشنویسی و ترکیب با قاعده ی چپنویسی در شیوه های مختلف پیشه ی مهر و حکاکی تقریبا یکسان بوده است. اینها بازنمایی از کارکرد مهر در امور اسنادی و دیوانی به حساب می آمدند و طبیعتا ضوابط اجرای آنها نمی توانست از یکدیگر چندان متفاوت باشد (ابوالقاسمی، پورمند، ۱۳۹۰: ۶۰).

گروه های مختلف جامعه بنا بر موقعیت اجتماعی و سیاسی از مهرهای خاص استفاده می کردند. اغلب این مهرها در پای اسناد، قراردادهای مهم تجاری و سیاسی استفاده می شده تا بدین وسیله به معاهده ی خود سندیت بیشتری ببخشند. در عصر قاجار به علت گسترده شدن روابط اجتماعی و نفوذ فرهنگ غرب، نیاز به مهر کردن اسناد بیش از پیش ضروری گردید و همه افراد جامعه در صنف های مختلف دارای مهر شدند (محمدی زاده، ۱۳۹۹: ۲).

۷. بررسی تطبیقی مهرهای دوره قاجاریه و صفویه

مهرهایی که در موزه بریتانیا نگهداری می شوند را می توانیم در اشکال بیضی و چند ضلعی شکل و مضامین ساده، گیاهی، عبارات قرآنی، انسانی و جانوری دسته بندی کنیم.

۷.۱. مهرهای ساده بیضی و چندضلعی

این نوع مهر به علت داشتن فضای محدود جهت حکاکی، دارای عبارات کوتاهی از نام و یا القاب شخص است. رایج ترین متون، حک اسم به تنهایی بر روی مهر است. از آنجایی که فقط نام اشخاص بر روی مهر حکمی شده، متناسب ترین

نقش خراسان دشکوفاسر معمار ایرانی اساری

شکل زمینه، بیضی و چند ضلعی بود. تصویر ۱، نمونه ی ای از مهر دوره قاجار میباشد که با خطوط عمودی و افقی به شش قسمت تقسیم شده است و نام شخص (عبدالرحمن) بر روی آن حک شده است
تصویر مهری از دوره قاجاریه است که تکنیک آن حکاکی و خط شکسته نستعلیق و جنس آن قرنیه و سنگ کارنلین می باشد در تصویر ۳ نمونه ی دیگری از مهر ساده از دوران صفویه است که فرم آن چند ضلعی و تکنیک آن حکاکی می باشد. زبان این مهر ارمنی است و توسط Sir denis wright به این موزه اهدا شده است.

۲۰۷. مهرهای دارای نقوش گیاهی

دسته دوم نقوشی که در این آثار به چشم می خورد، نقوش گیاهی هستند. این آثار شامل نقوش انتزاعی اسلیمی و ختایی است که هر دور دارای ساقه حلزونی می باشند پاریزی (۱۳۹۶: ۳۰) معتقد است ویژگی این نقوش چرخش چشم در متن کادر است. همچنین این نقوش در مهرها برای پر کردن فضاهای خالی بین نوشته ها نقش مهمی دارند در تصویر ۴ نوشته آن خاک پای عالم مصطفی و تصویر ۵ به معنی بنده محمد علی عبدالحمید می باشد. مجیدی (۱۳۹۶: ۵۱) معتقد است کارکرد دیگری که برای این آثار اسلیمی میتوان متصور شد جلوگیری از جعل و ساخت مهر های مشابه می باشد.

نقش خراسان دشکوفایر معمار ایرانی اساری

تصویر ۷- مهر دوره قاجار، گل و پیچک، موزه بریتانیا
(منبع: URL)

تصویر ۶- مهر دوره صفوی، نقش پیچک، موزه بریتانیا
(منبع: URL)

۳.۷. مهرهای دارای عبارات و مضامین حک شده دینی

نوشته مهرها ادعیه، احادیث، نام ائمه، اذکار و یا اشعار و نام و یا سایر عبارات اعتقادی است که بر روی آنان حک می‌شود. به عنوان مثال در تصویر ۸ دوره صفویه نمونه ای از مهر وجود دارد که با خط شکسته نستعلیق و به روش حکاکی کار شده است. و مضمون کتیبه آن ماشا الله لا حول و لا قوه الا بالله استغفرالله است که معنی هیچ حرکت و قدرتی در جهان آفرینش جز به مشیت خداوند متعال و بزرگ وجود ندارد پناه بر خدا را می دهد. تصویر ۸- مهر با ذکر قرآنی، دوره صفویه، موزه بریتانیا (منبع: URL) در تصویر ۹ نمونه ای دیگر از مهر دوره قاجاریه است که در وسط آن نام ائمه (یا عباس علی) آمده است و در اطراف آن سوره توحید نوشته شده است. این مهر از جنس برنج و برای مردم عادی ساخته شده است. در تصویر ۱۰ نمونه ای دیگر از مهر دوره صفویه دیده می شود که (دعای نادعلی) بر روی آن حکاکی شده است. این مهر کلسدونی گرد و بنفش کم رنگ با رویه و پایه صاف و طرفین اریب دار است. کتیبه خط شکسته عربی می باشد و در چارچوبی گرد از خطوط دوتایی محصور شده است. ترجمه این دعا این است که علی را مظهر معجزات بخوان، یاری او را در مصیبت خواهی یافت، غم و اندوه با دوستی تو برطرف می شود، ای علی، ای علی، ای علی. در تصویر ۱۱ نمونه دیگری از مهر دوره صفوی مشاهده می شود که ۹۹ اسم خداوند بر روی آن حکاکی شده است. این مهر از قرنیه ساخته شده است.

تصویر ۱۱- مهر با حکاکی ۹۹ اسم خداوند، دوره صفویه، موزه بریتانیا
(منبع: URL)

تصویر ۱۰- مهر با حکاکی دعای نادعلی، دوره صفوی، موزه بریتانیا
(منبع: URL)

تصویر ۹- مهر با ذکر قرآنی، دوره قاجاریه، موزه بریتانیا
(منبع: URL)

۷. ۴. ۰ مهر با نقوش جانوری

موسوی نیا، عبداله‌هی (۱۳۹۰: ۹۲) معتقد است در دوره اسلامی تاکید بر خوشنویسی و منع پیکرنگاری تاثیر مستقیمی بر روی مهرها داشته و سبب حذف تصاویر بر روی آنها شد. اما طبق بررسی های پژوهشگر نمونه هایی از مهر با نقوش جانوری در این دو دوره باقی مانده که نقش عقاب و آهو در کنار نوشته به روی مهرها آمده است. که با خط نستعلیق نوشته و حکاکی شده است و جنس سنگ هم کارنلین و قرنیه است (تصاویر ۱۲ و ۱۳). در تصویر ۱۴ نمونه ی دیگر مهر از جنس برنج است که با کتیبه یا علی و نقوش جانوری ماهی و غزال حکاکی شده است و متعلق به دوره قاجار می باشد.

<p>تصویر ۱۴ - مهر با نقش جانوری (ماهی و غزال)، دوره قاجاریه، موزه بریتانیا (منبع: URL)</p>	<p>تصویر ۱۳ - مهر با نقش جانوری (آهو)، دوره قاجاریه، موزه بریتانیا (منبع: URL)</p>	<p>تصویر ۱۲ - مهر با نقوش جانوری (عقاب)، دوره صفویه، موزه بریتانیا (منبع: URL)</p>

۷. ۵. ۰ مهرهای دارای نقوش انسانی

این نوع نقش فقط بر روی مهر دوره قاجار دیده شده و به دلیل مذهبی و جلوگیری از پیکره نگاری در دوره صفویه این نقش بر روی مهرها دیده نشده است. در تصویر ۱۵ نمونه ای از مهر برنجی حکاکی شده در موزه بریتانیا پیدا شده که نقش انسانی به صورت انتزاعی بر روی مهر نقش بسته است

تصویر ۱۵ - نقش انسانی انتزاعی، برنج، دوره قاجاریه، موزه بریتانیا (منبع: URL)

نقش خراساد شکوفه سر معمار ایرانی اسادی

جدول ۱ - ویژگی های نقوش ساده

شکل	جنس	نقش	خط	تکنیک	ساخت	تصویر	اثر
بیضی	قرنیه - کارنلین	—	شکسته نستعلیق	حکاکی	ایران		مهر صفویه ۱
بیضی	قرنیه - کارنلین	—	شکسته نستعلیق	حکاکی	ایران		مهر قاجار ۱

جدول ۲ - ویژگی های نقوش گیاهی

شکل	جنس	نقش	خط	تکنیک	ساخت	تصویر	اثر
بیضی	سنگ خون	گیاهی (پیچک)	شکسته نستعلیق	حکاکی	ایران		مهر صفویه ۲
بیضی	برنج - نقره - فیروزه	گیاهی (گل گرد و پیچک)	نستعلیق	حکاکی	ایران		مهر قاجار ۲

جدول ۳ - ویژگی های نقوش جانوری

شکل	جنس	نقش	خط	تکنیک	ساخت	تصویر	اثر
بیضی	کرنلین - قرنیه	عقاب	—	حکاکی	ایران		مهر صفویه ۳

مهر قاجار ۳		ایران	حکاکی	نستعلیق	آهو	کارنلین - قرنیه	مستطیل
-------------	--	-------	-------	---------	-----	--------------------	--------

جدول ۴ - ویژگی های مضامین قرآنی

اثر	تصویر	ساخت	تکنیک	خط	نقش	جنس	شکل
مهر صفویه ۴		ایران	حکاکی	شکسته نستعلیق	ماشاءالله لا حول و لا قوه الا بالله استغفرالله	—	بیضی
مهر قاجار ۴		ایران	حکاکی	—	سوره توحید	برنج	مستطیل

۸. تجزیه و تحلیل مهرهای صفوی و قاجار

همانطور که ما در این مهرها مشاهده کردیم مهرهای دوره صفوی دارای هماهنگی، تعادل و تعامل میان خط و رنگ هستند. شکل مدور بیرونی مهرها با مضمون مهرها در رابطه‌اند. هنرمند برای اینکه نظم و زیبایی بیشتری به کار خود بدهد بخش های درونی مهرها را به قسمت های کوچکتری تقسیم کرده است تا از بهم ریختگی عبارات پیشگیری کند. عبارات نوشته شده در قاب بندی‌ها با فرم بیرونی مهر متناسب است. فرم بیرونی مهر همچون قالبی عبارات را در خود ریخته و شکل می‌دهد. خطوط نستعلیق و شکسته نستعلیق انعطاف‌پذیری بالایی در شکل‌پذیری دارند. قلیچ‌خانی (۱۳۸۸: ۱۳۳) در این زمینه معتقد است که رعایت حسن وضع، حسن تشکیل، حسن همجواری و ... را از قواعد خوشنویسی میدانند و در نهایت به زیبایی خط منجر می‌شود.

ختایی‌های چرخان با تداعی حس وحدت در کثرت و کثرت در وحدت به زیبایی هر چه تمام‌تر نقوش کمک می‌کند بین جز و کل در نقوش مهرهای صفوی توازن و تناسب برقرار است. نقوش مهرهاچه در دوره صفوی و چه در مهرهای قاجار به روش حکاکی اجرا شده‌اند. و با خطوط نستعلیق و شکسته نستعلیق و ثلث کار شده‌اند. عمده فرم اثر مهرها مدور و بیضی شکل بوده است. در مواردی از فرم چهارگوش هم استفاده می‌شده است. تفاوت این مهرها در جنس آنهاست که از سنگها و فلزات کارنلین، سنگ خون، برنج، نقره و فیروزه استفاده می‌شده است. عوامل تاثیرگذار بر زیبایی بصری مهرهای دستی قاجاریه همان ساختار صوری آنهاست که در اثر هماهنگی در جزو کل این عناصر و کیفیات بصری ایجاد شده و این هماهنگی توسط ریتم، نظم، تقارن و ... بوجود آمده است. این عوامل در شکل بیرونی مهرها، خوشنویسی، ختایی، ترکیب

بندی و تناسبی باشد که قبلا در مهرهای صفویه به آن پرداخته شد. رحیمی (۱۳۸۳: ۹۱) در این زمینه معتقد است بر روی بیشتر مهرها خط شکسته نستعلیق با کرسی بندی حک شده است.

در مهرهای دستی قاجاریه ختایی‌ها نقش مهمی در زیبایی مهرها دارند. علاوه بر این هنرمندان حکاک در تعدادی از مهرها بجای نقطه از گل‌های ختایی استفاده کرده اند که حاکی از خلاقیت بصری آنها می‌باشد. در دوره صفوی در مهرها بیشتر از مضامین شیعی استفاده می‌کردند و مهرها بیشتر مخصوص پادشاهان و بزرگان بوده و در بین مردم رواج نداشته است. علاوه بر این مهرهای عصر صفوی همگی دست ساز بوده است.

اما در دوره قاجار کمتر از مضامین شیعی استفاده می‌شده است و همین طور به دلیل به وجود آمدن مشاغل مختلف و نیاز مردم به داشتن مهر استفاده از آن عمومیت یافت. لازم به ذکر است به دلیل افزایش ارتباط ایران با اروپا در دوره قاجاریه مهرهای چاپی در ایران افزایش یافت.

از مجموعه آثار مهرهای دوره قاجار در موزه بریتانیا ۳۰ مهر در حال حاضر در دسترس پژوهشگران و مخاطبان است که در این پژوهش به آن‌ها پرداخته شد. همانطور که مطالعه نشان می‌دهد از لحاظ فرم، ۶۰٪ مدور و بیضی، ۳۰٪ چهارگوش و ۱۰٪ چندضلعی می‌باشند. علاوه بر این از لحاظ تزئینات، ۹۰٪ دارای تزئیناتی همانند گیاهی و ... و ۱۰٪ ساده هستند.

اما در دوره صفوی از مجموعه آثار مهرها، ۲۰ مهر در حال حاضر در موزه قابل دسترس مخاطبان است و از بین این تعداد ۶۵٪ فرم مدور و بیضی، ۲۵٪ چهارگوش و ۱۰٪ دارای فرم چندضلعی می‌باشند. همینطور ۵۵٪ مهرها ساده و ۴۰٪ دارای تزئینات می‌باشند.

بر اساس مطالعات پژوهشگر بر روی مهرهای این موزه از نظر محتوای مهرها به این نتیجه رسیده است که از بین ۳۱ مهر دوره قاجار، ۳۰ عدد به نام مالک و لقب او اشاره کرده است و تنها در ۱ مهر علاوه بر نام، سوره قرآن بکار رفته است. به طور مثال در این دوره بر روی نمونه‌ای از مهر عبدالرحمن نوشته شده است که اشاره به نام مالک دارد. اما گاهی در کنار نام لقبی برای خود در نظر می‌گرفتند به عنوان نمونه صفدر علی که صفدر به معنی شجاع و جنگجو می‌باشد. اما در دوره صفوی به مضامین شیعی و مذهبی بیشتر توجه شده است زیرا از بین ۲۱ مهر، ۵ مورد دعا‌های قرآنی به طور مثال «دعای نادعلی» حکاکی شده است. ۱۶ مورد هم به نام مالک اشاره دارد. به عنوان نمونه «خاک پای عالم مصطفی»

طبق بررسی‌های انجام شده، پژوهشگر به این نتیجه رسیده است که تعداد فرم‌های مدور و بیضی مهرهای صفوی بیشتر از دوره قاجار می‌باشد. اما تعداد فرم‌هایی که چهارگوش هستند در دوره قاجار بیشتر از دوره صفوی است. همچنین تعداد مهرهایی با فرم چندضلعی قاجار و صفوی با هم برابری می‌کنند.

طبق مطالعات محقق نقوش تزئینی از جمله گیاهی، جانوری و ... در مهرهای دوره قاجار بیشتر بکار رفته است و تنها درصد کمی از مهرهای این دوره ساده می‌باشند. اما اگر بخواهیم با دوره صفوی آن را مقایسه کنیم در دوره صفوی مهرهایی با تزئینات کم و یا بدون تزئینات بیش از مهرهای دارای تزئینات هستند.

پس در یک جمع بندی کلی می‌توان گفت تزئینات در دوره قاجار بر روی مهرها بیشتر کاربرد داشته است و در دوره صفوی سادگی ملاک و بیشتر محتوای نوشته شده بر مهر مهم بوده است.

۹. نتیجه گیری

مهر که به دست پر توان انسان از زمان های بسیار دور در قالب یک اثر هنری ساخته می شد از نام و عنوان اشخاص یاد می کند. با تحقیق بر روی نمونه آثار موجود در موزه بریتانیا و با تاکید بر نقوش و محتوای آن ها نتایجی به شرح زیر حاصل شده است.

در دوره صفوی در مهر ها بیشتر از مضامین شیعی استفاده می کردند و مهر ها بیشتر مخصوص پادشاهان و بزرگان بوده و در بین مردم رواج نداشته است. علاوه بر این مهر های عصر صفوی همگی دست ساز بوده است. اما در دوره قاجار کمتر از مضامین شیعی استفاده می شده است و همین طور به دلیل به وجود آمدن مشاغل مختلف و نیاز مردم به داشتن مهر استفاده از آن عمومیت یافت. لازم به ذکر است به دلیل افزایش ارتباط ایران با اروپا در دوره قاجاریه مهر های چاپی در ایران افزایش یافت.

طبق مطالعات محقق نقوش تزئینی از جمله گیاهی، جانوری و ... در مهر های دوره قاجار بیشتر بکار رفته است و تنها درصد کمی از مهر های این دوره ساده می باشند. اما اگر بخواهیم با دوره صفوی آن را مقایسه کنیم در دوره صفوی مهر هایی با تزئینات کم و یا بدون تزئینات بیش از مهر های دارای تزئینات هستند. طبق بررسی های انجام شده، پژوهشگر به این نتیجه رسیده است که تعداد فرم های مدور و بیضی مهر های صفوی بیشتر از دوره قاجار می باشد. اما تعداد فرم مهر هایی که چهارگوش هستند در دوره قاجار بیشتر از دوره صفوی است. همچنین تعداد مهر هایی با فرم چندضلعی قاجار و صفوی با هم برابری می کنند.

مهر افراد خاص در دوران صفوی و قاجار بیشتر از انواع عقیق ساخته می شد. مهر مردم عادی در عصر صفوی و قاجار فلزاتی مانند نقره، مس و برنج بود.

۱۰. مراجع

۱. فراستی، رضا (۱۳۸۰). مهر های شاهان قاجاریه. تاریخ معاصر ایران، ۵ (۱۷).
۲. مرتضوی، مرضیه (۱۳۸۸). بررسی طغرای فرمان های صفوی در موزه ملی ملک. فصلنامه گنجینه اسناد ۷۲، ۱۴-۲۰.
۳. میرزا ابوالقاسمی، محمد صادق، و شیرازی، علی اصغر (۱۳۸۸). آداب مهر در اسناد و مکاتبات دیوانی در دوره اسلامی (ایلخانان و صفویان). فصلنامه تحلیلی - پژوهشی نگره، (۱۲).
۴. سید رضوی، نسرین (۱۳۸۹). مهر شاهان صفوی (شکل، نقش و مضمون). دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات هنر اسلامی (۱۲)، ۱۳۰ - ۱۴۱.
۵. پورمند، حسنعلی، و میرزا ابوالقاسمی، محمد صادق (۱۳۹۰). بررسی شیوه های حکاکی مهرکنی در دوره قاجار. فصلنامه علمی - پژوهشی نگره، (۲۰).
۶. افشار مهاجر، کامران، و کلهر، سمر (۱۳۹۱). بررسی بصری طغرا و مهرهای سلطنتی ایران (ایلخانان - قاجار). نشریه هنر های زیبا - هنر های تجسمی، ۳ (۱۷).
۷. پاشایی، ژیللا (۱۳۹۳). ظهور نقش مایه ماهی آئین مهر در مهر های دوره قاجار و فلوس های دوره صفوی و قاجار. فصلنامه گنجینه اسناد، ۲ (۲۴)، ۱۳۷ - ۱۰۶.
۸. میرزا ابوالقاسمی، محمد صادق (۱۳۹۴). مهر انگشتر سلاطین متاخر صفوی. فصلنامه گنجینه اسناد، ۴ (۲۵)، ۵۷ - ۴۸.

نقش خراسان در شکوفایی معماری ایرانی اسلامی

۹. گلستان، آمنه، و عطارزاده، عبدالکریم (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی شیوه های خوشنویسی در نسخ خطی شاهنامه های رشیدا و داوری. دو فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر، ۸ (۱۵).
۱۰. محمدی زاده، اکرم (۱۳۹۹). بررسی مهرهای زنان در دوره قاجار. دو ماهنامه علمی تخصصی پژوهشی در هنر و علوم تخصصی، ۵ (۲۸).
۱۱. میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۳۸۸). بررسی ویژگی های تاریخی - هنری مهرهای دوره قاجار. پایان نامه کارشناسی ارشد. گروه پژوهش هنر. دانشکده هنر. دانشگاه شاهد.
۱۲. فاضلی، آزاده. (۱۳۸۹). بررسی زیبایی شناختی مهر و نقوش آن در دوره صفویه و قاجار (پادشاهان). پایان نامه کارشناسی ارشد. گروه نقاشی. دانشکده هنرهای تجسمی. دانشگاه هنر اصفهان.
۱۳. محمدی زاده، صدیقه. (۱۳۹۶). بررسی مهرهای سنگی صفوی و تاثیر آن بر تراش و حکاکی سنگهای قیمتی و نیمه قیمتی. پایان نامه کارشناسی ارشد. گروه صنایع دستی. دانشکده هنرهای کاربردی. دانشگاه هنر.
۱۴. بلوری ابر، محمدرضا. (۱۳۹۷). کارکرد مهرهای دوره قاجار در تعیین هویت صاحب منصبان قاجار. پایان نامه کارشناسی ارشد. گروه باستان شناسی اسلامی. دانشکده ادبیات. دانشگاه آزاد اسلامی.
۱۵. URL = www.britishmuseum.org